

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА АНТИЧНОЇ ДОБИ ПРО ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

В статтє выявлено и проанализировано то существенное значение, которое придавали мыслители в своих государственно-правовых идеях праву и политическим действиям в регулировании повседневно-бытовой сферы для надлежащего функционирования государства и политического режима. Установлено, что через государственное и правовое регулирование повседневно-бытовой сферы власти существенно влияют на сохранение государственного устройства, социального мира.

Ключевые слова: государство, право, повседневность, быт, регулирование, организация, регламентация, стабильность, безопасность.

У статті виявлено й проаналізовано те істотне значення, якого надавали мислителі у своїх державно-правових ідеях праву й державним заходам у регулюванні повсякденно-побутової сфери для належного функціонування держави й політичного режиму. Установлено, що через державне й правове регулювання повсякденно-побутової сфери представники влади істотно впливають на збереження державного устрою, соціального ладу.

Ключові слова: держава, право, повсякденність, побут, регулювання, організація, регламентація, стабільність, безпека.

The article reveals and analyzes the considerable significance that the thinkers gave to their state and legal ideas about the role of law and political actions in regulating the daily and everyday sphere for the proper functioning of the state and the political regime. It is established that through the state and legal regulation of everyday sphere of life state officials significantly affect the preservation of the state structure and the social world.

Keywords: state, law, everyday life, life, regulation, organization, regulation, stability, security.

Вступ. Повсякденність як сферу життя вважають такою, що перебуває поза державним і правовим регулюванням, оскільки вона належить до приватного, інтимного, потаємного як від суспільства, так і від держави, що ускладнює управління й гарантування безпеки з боку державних інституцій. Політичне й економічне життя держави не пов'язується з повсякденним способом життя; виходячи з цієї позиції, в аналізі філософсько-правової й політико-правової думки автор вважає, що неможливо зрозуміти й правильно оцінити структуру й характер функціонування держави, якщо ігнорувати те значення, яке було надане філософами, державними діячами повсякденності для розв'язання своїх політичних проєктів. До того ж науковий інтерес для історії філософії права, держави й права становить те, як у поглядах мислителів знайшли відображення повсякденне життя й побут як об'єкти державно-правового регулювання й планування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями, присвяченими політично-правовим і філософсько-правовим поглядам на таку сферу життя

суспільства, як повсякденність, є, наприклад, роботи Платона, Цицерона, Юстиніана, Афанасія I. Питання про повсякденний спосіб життя довгий час залишалося без уваги дослідників, які зосереджувалися тільки на політико-державних процесах, публічному праві й приватних майнових відносинах. Тим не менш, у межах загальних досліджень учення Платона про державу актуалізувалося в роботах К. Поппера, Н. Разумовича, В. Нерсисянца; політику римських імператорів у сфері дозвілля вивчав А. Токарев, візантійських імператорів і церкви – В. Омельчук, М. Поляковська.

У дослідженнях, присвячених політичним і правовим теоріям, недостатньо уваги приділено такому аспекту соціального життя держави, як повсякденно-побутова сфера. Саме через вивчення повсякденності більш усебічно відкриваються, з'ясовуються й пояснюються загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування й занепад права й держави. Сьогодні інтерес до самостійного дослідження філософсько-правового аспекту повсякденності пов'язаний із сучасними тенденціями втручання в приватну сферу життя індивіда з боку державних інститутів, які в певних моментах законно вбачають, що в прихованому за своєю сутністю повсякденному житті людини формується потенційна небезпека в умовах зовнішньої та терористичної загрози.

Мета й завдання пропонованого дослідження – виявити основні принципи правового регулювання й організації повсякденності в державно-політичних конструкціях мислителів і державних діячів Стародавньої Греції, Риму й Візантії як генетично пов'язаних між собою державно-правовою традицією.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань діяльності Платона стало бажання дати людям справедливі закони, які були б фундаментом розумного й гармонійного суспільного устрою, а метою державної політики повинно було стати формування добропорядної людини. Для цього закони повинні регулювати в тому числі й правила поведінки, упорядковувати приватне життя, дозвілля [1, с. 788], оскільки «у приватному й у сімейному житті кожної людини є багато дрібниць, які відбуваються не на очах в усіх; тут, під впливом особистого страждання, задоволення й чуттєвих потягів, легко виникають явища, які суперечить порадам законодавця, чому характери громадян виявляються різноманітними й не схожими один на одного, а це – лихо для держав» [1, с. 788]. Така передбачливість належного розпорядку в приватному житті, за Платоном, необхідна для того, щоб правильно влаштувати своє буденне життя, громадяни тим самим забезпечували б «щасливе» існування держави, тобто її стабільність і безпеку.

Як представник аристократичних кіл, Платон поділяє суспільство на класи й кожному з них приписує свої, тільки йому характерні, спосіб життя й повсякденний побут. Сторожі треба влаштувати житло й інше їхнє майно так, щоб це не заважало їм бути найкращою сторожею й не примушувало б її завдавати зло іншим громадянам. «...Якщо їм доведеться бути такими, чи не належить влаштувати їхнє життя й їхні житла, наприклад, наступним чином: перш за все ніхто не повинен володіти приватною власністю, якщо в цьому немає крайньої необхідності. Потім ні в кого не повинно бути такого житла або комори. Припаси, необхідні для військовослужбовців,

повинні забезпечувати громадяни як сплату за те, що їх охороняють. Харчуючись разом, як під час військових походів, вони й жити будуть разом» [1, III, 416]. Тільки так, на думку Платона, могла б сторожа залишатися нероз'єднаною й тим самим зберегти державу. Платон припускав, що наявність у них власності – землі, будинку, грошей – найбільш негативним чином вплине на спосіб життя. Із професійної сторожі вони перетворяться на домашніх господарів і землеробів і «будуть вони увесь час жити в більшому страху перед внутрішніми ворогами, ніж перед зовнішніми». І в такому випадку й самі вони, і вся держава попрямують до своєї скорішої загибелі. Змінивши свій спосіб життя, сторожа автоматично змінює не тільки свій побут, але й соціальний статус, що суперечить концепції державного устрою. Із цих причин Платон рекомендує так влаштовувати житло, щоб там не було можливості вести господарську діяльність [1, III, 416].

Платон визначав спосіб життя й побут не тільки сторожі, але й вільнонайманим працівникам – ремісникам. Платон це уявляє таким чином: «Вони будуть виготовляти хліб, вино, одяг, взуття, будуть будувати будинки, літом більшою частиною працювати оголеними й без взуття, а взимку достатньо одягнутими й узутими. Харчуватися вони будуть, виготовляючи собі крупу з ячменю й борошно з пшениці; крупу будуть варити, тісто місити й випікати з нього пишні булки і хліб... Так проведуть вони життя в мирі й у здоров'ї й досягнуть глибокої старості, помруть, заповідаючи своїм нащадкам той самий спосіб життя» [1, II, 372 d]. Така деталізація й таке різноманіття в повсякденному житті вільнонайманих робітників зумовлені тим, що їм немає необхідності нести військову службу й через це постійно підтримувати фізичну форму. Більш за те, від їхнього повсякденного способу життя з наявністю приватної власності, харчування й уживання алкоголю Платон не бачить загрози для державності, якщо цей клас буде схилитися до розпусти й розм'якшуваності, оскільки він не має політичних прав і не може впливати на перебіг соціальних і політичних процесів. На відміну від інших соціальних груп, Платон не регламентує спосіб життя філософів і правителів. Навпаки, філософам відводилася роль вносити у приватний й суспільний побут людей те, що вони вважають необхідним. Поєднуючи й сполучаючи навички людей, філософи повинні створити прообраз богоподібної людини. «Вони будуть стирати, дещо малювати знову, поки не зроблять людські норози, наскільки це здійсненне, подібно богу» [1, VI, 501 e].

Платон уявляє справжньою, або здоровою, ту модель держави, у якій повсякденний побут її мешканців складається цілком із необхідних складових: будинок, взуття, одяг. Для порівняння він наводить за приклад державу, у якій не може бути процвітання. У ній мешканців не задовольняє простий спосіб життя: «Їм подавай і ложе, і столи, і різний посуд, і їжу, мазі, пахощі, а також гетер, смачні пироги, та щоб усього цього було побільше, картини й прикраси, золото й слонову кістку» [1, II, 373]. Платон уважав, що побутовий комфорт призводить до розніження людини, що призводить до загибелі держави через зовнішню агресію.

Однак перший проект найкращого державного устрою, викладеного в трактаті «Держава», виявився ідеалістичним та абсолютно неприродним навіть для Стародавньої Греції. Платон же прагне практично перебудувати суспільні відносини,

і це змусило його зіставити свої ідеї з реаліями життя. У «Законах» він виклав другий проект найкращого державного устрою. Головна відмінність другого проекту держави від першого, зображеного в «Державі», полягає в більш деталізованому описі й розширеному уявленні про політику у сфері повсякденності. Законодавцю він приписує споглядати за людьми у всіх їхніх взаєминах, цікавитися їхніми скорботами й задоволенням, а також всілякими жаданнями й пристрастями, своєчасно висловлюючи їм осуд і схвалення за допомогою законів. Законодавцю слід і повчати громадян, і визначати, що добре й що погано в кожному окремому випадку. Законодавцю також необхідно оберігати добробут громадян і їх витрати та знати, у якому вони матеріально-фінансовому становищі, тобто бачимо втручання в приватну сферу індивідів, оскільки проблеми, уважав Платон, які виникають у приватній сфері, переносяться у сферу суспільну [2, I, 632 b].

Залишаючись вірним своїм ідеям, викладеним у «Державі» й «Законах», він глибоко переконаний, що краху державності не відбудеться до того часу, поки вільний мешканець не набуде дружини, дітей, житла й приватної власності [3, с. 120]. Тому ніякі сторонні заняття не повинні слугувати перешкодою для підтримання фізичної форми й отримання знань і навичок для охорони держави. Із цією ж метою для всіх громадян Платон вважав за потребу встановити розклад дня. Усі повинні вважати ганебною й негідною вільну людину, якщо та всю ніч перебуває сонливою. Платон усім наказує прокидатися вночі та займатися державними або хатніми справами [2, VII, 808].

К. Поппер зіставляє ідеальний державний устрій Платона з тоталітаризмом, обґрунтовуючи це тим, що в ньому містилася максимальна регламентація приватного життя [4, с. 124]. Побут другої за проектом держави, як і першої, просякнутий прагненням усюди насаджати одномумство й колективістські засади [5, с. 62]. Безумовно, К. Поппер зробив висновок з погляду ХХ ст., коли формувалися тоталітарні режими.

Отже, регламентованість і регулювання повсякденного життя в державно-правовій теорії Платона має важливе значення. Аналіз роботи «Держава» показав, що у сфері відтворення й соціалізації чільне місце належить природі й приватному життю, а ця сфера перебуває поза раціональним контролем. Власне, із цієї причини, на думку Г. Скірбекка та Н. Гільє, цю сферу Платон повинен бути взяти під контроль [6, с. 110].

Платон визнає й намагається обґрунтувати, що, окрім мистецтва управління, на життєдіяльність держави в цілому чинить вплив і така на перший погляд не політична сфера, як повсякденно-побутова. Саме тому він намагався запропонувати на раціональних принципах організувати повсякденну поведінку, повсякденні й побутові практики мешканців держави, які б не тільки не суперечили її військово-аристократичному державному устрою, але і її зміцнювали.

Політико-правове регулювання повсякденності в Давньому Римі було пов'язане з появою гладіаторських ігор як способу дозвілля. У 105 р. до н. е. було прийнято постанову Сенату, у якій гладіаторські ігри були офіційно визнані частиною публічних видовищ. При цьому в римських хроніках вказана дата 106 р. до н. е.

становлення гладіаторських ігор як публічного заходу. Так, у багатьох постановах римського Сенату говорилося, що з цього моменту всі міста, що мають арени, повинні були піклуватися про їхній благоустрій та утримання. Також приблизно з 106 р. до н. е. з'являються свідчення, що держава брала на себе всі витрати щодо гладіаторських боїв.

Римські імператори, починаючи з Октавіана Августа, намагалися компенсувати римському плебсу його відсторонення від політичної активності. Для цього проведення гладіаторських ігор було поставлено під їхній контроль, а самі гладіаторські видовища перетворилися на частину імперської системи управління. Ігри, що фінансуються державою або особисто імператорами, служили засобом отримання схвалення громадськості; служили вони також не менше ефективним засобом проти соціальних, економічних і політичних потрясінь. Із цією ж метою в Римі та інших великих містах проектується й будуються амфітеатри, які стали відображенням римського суспільства, відданого й лояльного до влади імперії.

Як громадські видовища гладіаторські бої стали засобом у змаганнях політиків за владу й неодмінною складовою громадянських воєн I ст. У 65 р. до н. е., будучи еділом (одним з обов'язків еділа було влаштування громадських ігор), Юлій Цезар виставив на іграх 320 пар гладіаторів. Светоній зазначав, що «зібраний ним звідусіль натовп бійців привів його супротивників у такий страх, що особливим указом було заборонено кому б то не було тримати в Римі більше певної кількості гладіаторів» [7, Кн.1, 10]. У 63 р. Цицерон, ставши консулом, проводить закон *Lex Tullia de ambitu*, який забороняв кандидату на звання магістрату (вищі почесні посади) давати гладіаторські бої протягом двох років, що передують обранню, насамперед проти зростання авторитету Цезаря [8, с. 157]. Однак у законі був виняток, який дозволяв проводити гладіаторські ігри за заповітом. Крім того, закон не поширювався на вже обраних магістратів. Тому Цезар у 45 р. до н. е., ставши консулом, дав грандіозні гладіаторські ігри в пам'ять своєї дочки Юлії.

У I ст. до н. е. гладіаторські ігри стали повсякденною культурою й регулярним засобом у політичній боротьбі. Для Октавіана Августа, як зазначив А. Токарев, театральні вистави й видовища вже стали не тільки засобом політичної пропаганди, але й частиною духовної культури Риму [9, с. 98]. Судячи з прикладу Цицерона, засобом для досягнення навіть найнижчої магістратури в Римі, посади еділа (першого ступеня у сходах почесних посад), були повсякденні практики влаштування гладіаторських боїв. Можна собі уявити, яких масштабів досяг такий спосіб залучення плебсу, якщо потрібен спеціальний закон, що забороняв кандидатам використовувати гладіаторів у передвиборчій кампанії.

Давньоримська повсякденна культура, яка підтримувалася державною політикою, стала фінансовим тягарем на бюджеті імперії. І, як наслідок, до кінця існування Римської імперії податки зростали безперервно. Повсякденність як політичний ресурс державної політики в римському суспільстві сформувала філософію егоїзму й гедонізму. Дозвілля життя ставало долею не тільки патриціїв, але й плебсу, що стало однією з причин кризи античної цивілізації, яка призвела до її загибелі.

Візантія як спадкоємець римської державно-правової традиції у XIII–XV ст. переживала глибоку економічну кризу, яка поєдналася з постійною агресією турок-османів і північних сусідів імперії. Розпад господарства й внутрішня дестабілізація, гостра ідейно-політична боротьба в церкві й панівному класі були, на думку сучасників, пов'язані з нерегульованістю, безконтрольністю повсякденних способів життя. Цю думку висловлювала особливо панівна еліта, пояснюючи взаємозв'язок поведінки й політичних проблем імперії.

Саме церква слідкувала, на думку В. Ципіна, за дотриманням моральних норм і міцністю віри ромеїв [10, с. 418]. Уже в VI ст. Юстиніан I у юридичній практиці підніс церкву й духовну владу до рівня царственності. Ромейські закони свідчили про рівноправ'я світської та духовної влади, їхню симфонію. Положення цивільного права IX ст., що визначає права й обов'язки василевса й патріарха, зазначає, що на патріарха покладено особливий обов'язок повчати людей, наставляти їх у вірі [10, 418]. У Візантії були вироблені, як установив В. Омельчук, основні принципи церковно-державних відносин, зафіксованих у канонах й державних законах імперії [11, с. 98].

У своїй сукупності ці принципи отримали назву симфонії церкви та держави. Сенс симфонії, на думку І. Медведєва, складає двобічне співробітництво, взаємопідтримання й взаємна відповідальність, без уторгнення однієї сторони у сферу виняткової компетенції іншої [12, с. 279]. У 6-й новелі Юстиніана сформований принцип, що був підґрунтям симфонії церкви та держави: «Великі блага, що даровані людям вищою благістю Божою, суть священства й царства, з яких перші (священство, церковна влада) турбуються про божественні справи, а друга (державна влада) керує й турбується про людські справи, та обидва, виходячи з одного й того ж джерела, складають прикрасу людського життя. Тому ніщо не лежить так на серці царів, як гідність священників, які зі свого боку служать їм, молячись пристойно за них Богу» [13, с. 30]. Якщо священство буде у всьому благовлаштоване й угодне Богу, а державна влада буде справедливо керувати державою, то буде повна згода між ними у всьому, що слугує на користь і благо людського роду. Тому ми докладемо зусилля до охорони істинних догматів Божих і гідності священства, сподіваючись отримати через це великі блага від Бога й міцно тримати те, які маємо» [13, с. 30]. Керуючись цією нормою, імператор Юстиніан у своїх новелах визнавав за церковними канонами, на думку В. Ципіна, силу державних законів [10, с. 419].

Таким чином, церква була одним із потужних державних інститутів імперії. Її авторитет був навіть вищим за авторитет візантійської держави, хоча візантійці міцно трималися за ідею одного вселенського імператора, яким міг бути тільки василевс. Ступінь впливу церкви на повсякденне життя розглянутий на підставі аналізу творів і діяльності константинопольського патріарха Афанасія I (1289–1293 рр., 1303–1309 рр.), який з усіх церковних лідерів досліджуваної доби найбільш радикально намагався впливати на моральний стан суспільства. В одному зі своїх творів патріарх відзначав релігійний скептицизм та індиферентність серед світських і духовних осіб. У його листах і проповідях значне місце відведено критиці моральної ситуації у візантійському суспільстві, що сприяло, на думку ієрарха, розвиткові вад. Свідченням

може слугувати одна з проповідей Афанасія I, адресована вірянам, монархам й усьому християнському люду, що жив у містах Анатолії. У цій проповіді, яку наводить М. Барабанов, патріарх, кажучи про причини нещастя, що випали на долю християн Малої Азії, указує на занадто сильне, на його погляд, падіння моральності візантійців, у яких отримали розповсюдження ворожіння, подружні зради, розпуста, інцест, лихварство, пиятика й інші вади [14, с. 104].

Відповідно до християнської етичної традиції патріарх намагався регламентувати спосіб життя людей. Він вимагав каяття від тих християн, які проводять життя за грою в кістки або пиячать. Синодальна постанова, створена під керівництвом Афанасія, вимагала від вірян проводити дні свят неділі гідно, а не в пиятиках і гульбищах. Шинки й лазні повинні були залишатися зачиненими з 9 години суботи й до 9 години неділі. Етика сімейно-шлюбних стосунків викликала пильну увагу патріарха й також використовувалась як форма регламентації. Оскільки розпусту було визнано однією зі страшних вад, відлучення загрожувало тому, хто утримував будинок розпусти, і жінкам, які розповсюджували медикаменти, щоб перервати вагітність, або які їх укривали. Утримувачі повій каралися конфіскацією майна, а спокусницям загрожувало підстригання наголо волосся й стояння біля ганебного стовпа. Тим самим накладалася заборона на незаконні позашлюбні статеві зв'язки, що суперечили нормам християнської моралі.

Церква бажала також посилити контроль за суспільством і регуляцією поведінки окремих індивідів, Н. Барабанов убачав в цьому те, що церква виконувала державну функцію. У її ж інтересах було встановлення консолідації людей на релігійному ґрунті, утвердження колективізму для спокутування спільного гріха, за який імперія несла покарання. Тільки каяття й перемога над вагою, на думку Афанасія I, могли призвести до загального добробуту [14, с. 107]. Повсякденний спосіб життя залишався в центрі уваги богословів і імператорів тому, що політика – це ознака святості імператора (незалежно від постаті) і держави, що не повинно підлягати якому-небудь аналізу й обговоренню. Тут можна побачити класовий підхід до пояснень соціально вагомих проблем: не імператорська влада винна, а суспільство, як зазначала М. Поляковська, із його неприборканою похитливістю, нестримними бажаннями та невгамовними потребами [15, с. 14]. Тому політична сфера вилучається із загального контексту через своєрідну політичну культуру Візантії, а вся відповідальність лягає на суспільство.

Висновки. Таким чином, у поглядах античних мислителів і практиці державних діячів через нормативне правове регулювання повсякденної сфери життя держава забезпечувала життєдіяльність як суспільства, так і політичної системи. Однак, у сучасній теорії права скласти сферу правового регулювання можуть лише стосунки, що піддаються правовому регулюванню. Тому вважають, що правом не може регулюватися поведінка людини, її особисте життя. Мислителі й державні діячі, тим не менш, були переконані, що повсякденне життя як сфера життя й частина суспільних відносин потребує використання правових засобів задля стабілізації, упорядкування суспільних відносин і управління соціальними й політичними процесами.

Так, наприклад, саме регулювання й контроль повсякденності заради збереження державності викладено в поглядах Платона. Для давньоримської державно-правової практики в організації повсякденності була особливо притаманним організація дозвілля для управління суспільними й політичними процесами в умовах політичної відчуженості. Для візантійської церковно-державної практики було характерним за допомогою канонічного права регламентувати повсякденні практики для стабілізації суспільних відносин в умовах кризи державності.

Література:

1. *Платон*. Сочинения в трех томах / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; пер. с древнегреч. Т. 3. Ч. 1. ред. В.Ф. Асмус. М. : Мысль, 1972. 687 с.
2. *Платон*. Сочинения в трех томах / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; пер. с древнегреч. Т. 3. Ч. 2. М. : Мысль, 1972. 678 с.
3. *Разумович Н. Н.* Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. М. : Наука, 1989. 240 с.
4. *Поппер Карл Раймунд*. Открытое общество и его враги. Т. 1. : Чары Платона / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
5. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2004. 944 с.
6. *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / пер. с англ. В. И. Кузнецова ; под ред. С. Б. Крымского. М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2000. 800 с.
7. *Светоний Транквилл, Гай*. Жизнь двенадцати Цезарей; Властелины Рима / пер. с латыш. ; пер., вступ. ст., примеч. М. Л. Гаспаров ; под общ.рук. С. Н. Кондратьев ; пер., доп. Е. М. Штаерман ; примеч. А. И. Любжин, О. Д. Никитский. М. : Ладомир : АСТ, 2000. 937 с.
8. *Ляпустина Е. В.* Гладиаторские бои в Риме: жертвоприношение или состязание? // Религия и община в Древнем Риме : сб. ст. / под ред. Л. Л. Кофанова, Н. А. Чаплыгиной. М. : «Инфо-Глобал», 1994. С. 148–163.
9. *Токарев А. Н.* Становление официальной идеологии принципата императора Августа : монография. Харьков, ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. 268 с.
10. *Цытин В. А.* Церковное право : 2-е изд. М. : Изд-во МФТИ, 1996. 442 с.
11. *Омельчук В. В.* Еволюція державно-церковний та канонічних актів та їх співвідношення у правовій системі Візантійської імперії // Наукові праці МАУП, 2012. Вип. 3(38). С. 94–100.
12. *Медведев И. П.* Правовая культура Византийской империи. СПб. : Алетейя, 2001. 576 с.
13. *Максимович К. А.* Церковные новеллы Св. императора Юстиниана I (527–565 гг.) в современном русском переводе: из опыта работы над проектом // Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия 2007. Вып. 17. С. 27–44.
14. *Барбанов Н. Д.* Из истории византийской этики на рубеже XIII–XV вв. // Античная древность и средние века. 1987. Вып. 23. С. 103–110.
15. *Поляковская М. А.* Понимание социальных проблем византийскими авторами середины XIV в. // Византийский временник. 1979. Т. 40. С. 9–12.

Надійшла до редакції 30.04.2018. Розглянута на редколегії 28.05.2018.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор ХАІ, професор кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Кузнецов А.Ю.

Кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Широка С.І.